

SZÖGI LÁSZLÓ

A MAGYAR PROTESTÁNS PEREGRINÁCIÓ A 16–18. SZÁZADBAN*

HUNGARIAN PROTESTANT PEREGRINATION IN THE 16th–18th CENTURY. Thanks to the researches of the last two decades nowadays we are able to nearly precisely determine the foreign educated Hungarian university students' numbers and denominational affiliations. In the article I primarily examined the order of magnitude of the catholic and protestant peregrination in the marked 3 centuries. In that era, the denominational characters of the different universities determined which students could attend their educations. Naturally, a few „tolerant” universities like Padova accepted students from every religion. In the research, we used the word „protestant” as generic term, because in the beginning of the 17th century it is nearly impossible to separate the Lutheran, Reformed and Unitarian students in the historical documents. The data of matriculations indicate that the protestant students represented a higher number in the Hungarian peregrination in every century however this fact was especially true for the 17th century. Namely, because the protestants usually matriculated at many different universities during their educations. Although, if we examine the summarized number of students who attended foreign education we gain nearly equal numbers about the Protestants and Catholics.

A külföldön tanult hallgatók felekezeti hovatartozásáról nagyon sok beiratkozás esetében semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre. 1800 előtt mégis nagy valószínűséggel meg tudjuk határozni a protestáns és katolikus peregrináció nagyságrendjét, hiszen a 16–18. században bizonyos egyetemekre, illetve országokba csak protestánsok,¹ míg más egyetemekre, illetve országokba csak katolikusok iratkoztak be. Ennek megfelelően feltehető, hogy néhány délnémet egyetem és jezsuita akadémia kivételével, a többi német, baltikumi, holland, angol, skót és svájci egyetemekre, ill. akadémiákra 1800-ig szinte kizárólag a hazai protestáns családok gyermekei iratkoztak be. Ugyanígy állítható, hogy Padova és Siena kivételével a többi itáliai univerzitásra, a Habsburg Birodalom jezsuita akadémiaíra és elsősorban Bécsbe a katolikus családok tagjai iratkoztak. Természetesen figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az ún. „toleráns” egyetemeken bármely felekezet tagjai előfordulhattak. Egyébként a források általában éppen azt a tényt jelzik, ha valaki nem az adott egyetemen megszokott felekezethez tartozott. Hozzá kell tenni, hogy bizonyos felekezetekhez tartozó diákok, esetenként szándékosan nem nevezték

* A szerző az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (738TKI213) tagja.

¹ Vö. Tibor FABINY, *Die Auswirkung der Confessio Augustana auf das kulturelle Leben Ost-Mitteleuropas im 16. Jahrhundert* = Universitas Budensis 1395–1995, eds. László SZÖGI, Júlia VARGA, Budapest, 1997, 165–169.

meg vallásukat, mert emiatt esetleg hátrány érhetne őket. Az erdélyi unitáriusok esetében bizonyosan többen voltak a peregrinusok, mint ahányat forrásaink említenek.

Az alábbi táblázatokban ennek alapján hasonlítottam össze a 16–18. századi magyarországi peregrinációt, amiből kitűnik, hogy a 16. század közepétől jelentősen többen iratkoztak be protestáns egyetemekre, mint katolikus tanintézetekbe. A legjelentősebb a különbség a protestánsok javára a 17. század első felében, amikor a peregrinusok több mint 61%-a protestáns egyetemekre iratkozik be. A különbség a 17. század elején meginduló rekatolizáció idején is csak kevéssé csökken, de ne feledjük, hogy ekkor már megkezdik működésüket az első hazai jezsuita egyetemek, ill. akadémiák (Nagyszombat, Kassa, Kolozsvár), amelyek már itthon is alkalmat biztosítanak a katolikusok részére egyetemi tanulmányok folytatására, sőt fokozatszerzésre is. A 18. század közepétől elsősorban a Bécsi Egyetem iránti érdeklődés hatására már utoléri, majd meg is haladja a katolikus peregrináció nagyságrendje a protestáns egyetemek iránti érdeklődést. Elsőként évszázadonként a beiratkozások száma alapján adom meg a hazai peregrinusok valószínűsíthető felekezeti hovatartozását. Fontos figyelembe venni, hogy ezek a számok nem a tényleges személyek számát jelölik, hanem a beiratkozásokét, amely a protestánsok esetében mindig magasabb, mint a katolikusoknál.

1. táblázat. *Magyarországi diákok külföldi egyetemjárása a beiratkozók valószínűsíthető vallási hovatartozása szerint 1526–1800*

Periódus	Protestánsok és ortodoxok	Katolikusok	Zsidók	Összesen
1526–1600	1 899 = 54,38%	1 593 = 45,61%	–	3 492
1601–1700	6 244 = 61,46%	3 914 = 38,53%	–	10 158
1701–1800	6 938 = 54,60%	5 715 = 44,98%	52 = 0,41%	12 705
Összesen	15 081 = 57,22%	11 222 = 42,58%	52 = 0,19%	26 355

A protestánsok adatait, az úgynevezett protestáns intézmények látogatói alapján állítottam össze, természetesen levonva azokat, akikről a források jelezték, hogy pl. a katolikus vallást követik. A hibalehetőség természetesen e módszernél megvan, de bizonyos, hogy a nagyságrendeket és tendenciákat jól mutatja. A protestánsok minden évszázadban több helyen iratkoztak be, és túlsúlyuk leginkább a 17. században érzékelhető. A protestáns peregrinusok többsége bölcsészetet és teológiát tanult, hiszen papi és tanítói pályára készültek, sokan családi tradícióként. A diákok közül 705 beiratkozásnál van adatunk orvosi vagy sebészeti tanulmányokra, illetve 353 esetben jogi tanulmányok végzésére. Nagyon sok esetben nincs a tanulmány jellegére vonatkozó adatunk, de őket a bölcsész-teológusok közé számíthatjuk.

A katolikusok esetében a teológus hallgatókat egyértelműen lehetett saját felekezetiükhöz kötni. Ezek között vannak későbbi jezsuiták és a *Pazmaneum* tagjai is. Krakkó esetében a források csak a 18. század végén utalnak a fakultásra, de minimum további

70 fő teológiai tanulmányai feltételezhetőek. A délnémet egyetemek hallgatói névsorát már pontosan ismerjük, így ezek diákjait is ide számíthattuk, többek között Bamberg, Dillingen, Freiburg, Fulda, Ingolstadt, Köln és Würzburg, valamint a németalföldi Löwen (Leuven)² esetében.

A táblázatból az látható, hogy Mohácstól 1800-ig a beiratkozók mintegy 42%-a lehetett katolikus vallású. Közülük legalább 3400 katolikus teológus beiratkozását ismerjük. Ez a korszak katolikus peregrinációjának 30,3%-a, vagyis igen jelentős nagyságrend. E korszakban a katolikus teológusok közel egyharmadát alkották a magyarországi és erdélyi katolikus egyetemjárásnak. Ha a korszak teljes peregrinációjával hasonlítjuk össze ezt a számot, akkor 13%-os részesedést találunk az 1526 és 1800 közötti magyarországi egyetemjárásból. A legnagyobb számot természetesen Bécs jelenti a maga 1954 hallgatójával. Rómában összesen 647 beiratkozást ismerünk eddig, utána pedig Graz következik 440 teológussal. Krakkóban is tanultak mintegy százan, de a többi tanintézet teológus hallgatósága a százat sem közelítette meg. Hozzá kell tennünk, Rómában már a 1550-es évek elejétől voltak magyar teológusok, részben a *Collegium Germanicum*ban, majd 1580 után a *Collegium Germanico-Hungaricum*ban. Graz jezsuita egyetemén a kezdetektől, tehát 1586-tól ott vannak a magyar diákok. Bécs szerepe az 1620-as évek közepétől növekszik elsősorban a *Pazmaneum* 1623-as megalakulása után. Olmützben ugyan sok magyar tanult, de elsősorban bölcsészetet, s a teológiára más intézménybe mentek tovább. Bolognában az 1553-ban alapított és 1783-ig fennállt *Collegium Ungaro-Illiricum*ban tanultak magyar és elsősorban horvát teológusok. 1781-ben II. József Paviába költöztette a *Collegium Germanico-Hungaricum*ot, és ott még 1795-ig működött.

A külföldi teológiai tanulmányok a magyar állam és egyház megalapításától kezdve kiemelt szerepet játszottak a peregrinációban. A 15. század végéig az egyházi értelmiségiek képezték a peregrinusok többségét, és később is megőrizték jelentőségüket, azonban a reformáció után ez megoszlott több felekezet között. Új kutatásaink alapján megállapítható, hogy a katolikus peregrináció ugyan lassabban indult útjára a reformáció után, de már a 17. század első harmadában nagy lendületet vett, és a 18. századra kiegyenlítette hátrányát a protestáns peregrinációval szemben. A katolikus teológusok szerepe ebben nem jelentéktelen, hiszen – mint láttuk – 1800 előtt ők adták a peregrinusok 30%-át.

² Éva Mária FÜLÖP, *Hungarian Students at Leuven (Catholic) University 1425 (1532) – 1914* = Universitas Budensis..., i. m., 277–286.

Felekezeti tagolódás a 16. században

2. táblázat. Valószínűsíthető felekezeti tagolódás a beiratkozottak között 1526–1600

Régió	Protestáns	Katolikus
Német Birodalom	1 706	12
Bécsi Egyetem	31	644
Hollandia	2	–
Örökös tart. kisebb egyetemei	5	298
Lengyelország, Litvánia	44	327
Itália	50	304
Anglia, Skócia	12	–
Svájc	42	–
Franciaország	7	8
Összesen	1 899 = 54,38%	1 593 = 45,61%

A reformáció elterjedése után valamennyi újonnan alakult és nagyobb befolyásra szert tett vallás saját kezébe vette egyházi és világi intelligenciájának képzését. Ez részben úgy történt, hogy a teljesen protestánsá lett államok átvették a területükön még a középkorban alakult egyetemeket, és azokon – kisebb megszakítás után – az államvallásnak megfelelő oktatást indítottak el. Ez zajlott le néhány évtized alatt egész Skandináviában, az északnémet tartományokban, Angliában és Skóciában. Máshol, ahol azelőtt nem léteztek egyetemek, új protestáns univerzitások alakultak, meglepően nagy számban. Ezek egy része később nem lett valódi egyetem, megrekedt az ún. akadémiai gimnázium vagy Athenaeum színvonalán, de ezek közül is többen látogattak magyarországi diákok. A 16. század közepétől, majd a tridenti zsinat után Dél- és Közép-Európában sorra alakultak új katolikus főiskolák is, elsősorban a speciális, kétkarú jezsuita egyetemek. Az ellenreformáció kezdetétől ezeken is nagy számban jelentek meg magyar diákok. A jezsuita rend térhódítása a felsőoktatás területén más módon is érezhető volt. A katolikusnak megmaradt területeken a rend, fokozatosan számos egyetemen átvette a bölcsészeti és teológiai karok irányítását, és ezek az egyetemek is jezsuita karakterűvé váltak.

A század első felében, Bécsben és Krakkóban is előfordulnak olyanok, akik később a hazai protestánsok vezetői lettek, tehát ezeket az egyetemeket e korszakban nem lehet katolikus karakterűnek tartani. Itáliában elsősorban Padova volt az, ahol bármely felekezet tagjai tanulhattak, s nem véletlen az itteni univerzitás iránti feltűnő magyar érdeklődés. Wittenbergben kezdetben evangélikusok és reformátusok egyformán beiratkozhattak, a század végétől fokozatosan kizárólagossá vált az ortodox lutheranizmus. Ezzel egy időben Németországban is bizonyos tanintézetek lutheránus, mások kálvinista karaktert vettek fel. A bizonytalanságok ellenére a fenti táblázat jó megközelítéssel

mutatja a 16. századi protestáns és katolikus peregrináció arányát, ami kb. 55–45% a protestánsok javára. Ezen belül az evangélikusok, reformátusok és unitáriusok számának megállapítására nem vállalkozunk, hiszen ezt csupán az egyéni karrierpályák pontos ismeretében lehetne meghatározni. Nyilván elmondható, hogy Heidelbergbe és Marburgba szinte kizárólag reformátusok iratkoztak be, de nagyon pontos eredményre ilyen megállapításokkal nem juthatunk. Az arány bizonyos értelemben meglepő, hiszen ennél magasabb fölényt várhatnánk előzetesen a protestánsoktól. E várakozás oka, hogy a protestáns peregrináció főbb adatai már egy évszázada viszonylag jól ismertek, míg a katolikus tanintézetek látogatottságát csak az elmúlt néhány évtizedben tárták fel a kutatók. A 16. század második és harmadik negyedében a protestáns dominancia egyértelmű, ami a számokból is jól látható. A század utolsó negyedében azonban a jezsuiták prágai *Klementinum*ába, a prágai és bécsi egyetemekre, de különösen az olmtüzi, majd a grázi akadémiákra és Rómába is egyre többen jutnak el, s ez az oka, hogy a század legvégére a katolikusok is számottevő részt vállalnak a külföldi egyetemjárásból.

A hallgatók felekezeti megoszlása a 17. században

A 17. században változatlanul fontos kérdés a külföldi magyar egyetemjárók felekezeti hovatartozása. Erre nézve a magyar történeti irodalomban sokféle megállapítás van forgalomban, amelyek többsége azonban korábbi hiányos információkon alapul. Mivel éppen a holland és német egyetemek matrikuláit kezdték legkorábban kiadni, így a magyar evangélikusok és reformátusok egyetemjárásáról sokat tudtunk,³ a katolikusokéről pedig keveset. Ez a helyzet azt a képzetet erősítette, hogy a külföldi egyetemjárásban óriási volt a protestáns dominancia. Ma, amikor már megközelítőleg pontos adatokkal rendelkezünk, ezt a képet sokkal jobban lehet árnyalni. Mohács után, nagyjából 1620-ig a protestáns peregrináció túlsúlya egyértelmű. A hazai ellenreformáció vagy rekatolizáció megindulásával párhuzamosan azonban, 1620 után megkezdődik a katolikus egyetemjárás erősödése, elsősorban az örökös tartományok és Itália egyetemei irányába. Ez már vizsgált időszakunkban is jelentősen megváltoztatja a felekezeti arányokat, majd a 18. században azok nagyjából kiegyenlítődnek.

Mint említettem a 30 éves háború erőteljesen visszavetette a németországi protestáns peregrinációt. A reformátusok esetében ez átrendeződéssel járt, és a továbbiakban a német egyetemek, elsősorban Heidelberg és Marburg helyett a holland és az angol egyetemek felé orientálódtak. Az evangélikusok átmenetileg az északnémet és a balti régiót választották úti célnak, majd a háború végeztével visszatértek a hagyományos német egyetemekre, illetve ott újabbakat is választottak, mint pl. Jénát, majd a század

³ A magyar reformátusságról, s annak teológiai, kulturális kapcsolatairól a legújabb nagyszabású összefoglalás: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hrsg. Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, 2011.

legvégétől Hallét is. A német egyetemjárásban e században változott meg a nemzetiségi összetétel, mivel a korábbi magyar többséget felváltotta a hazai evangélikus németiség szinte teljes dominanciája.

Az alábbi táblázatban a beiratkozók felekezeti hovatartozását próbáltam meghatározni. A vallási adatok csak esetenként vannak beírva az anyakönyvekbe, legtöbbször itt is akkor, ha a hallgató nem azon felekezethez tartozik, amelyik az egyetemet fenntartja. Éppen ezért e században meglehetősen nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az adott hallgató protestáns vagy katolikus. Kissé nehezebb, de nem lehetetlen az evangélikusok és reformátusok, valamint az unitáriusok számbavétele. Jelen esetben csupán arra szorítkozom, hogy megállapítsam, a beiratkozók 60%-a protestáns, 40%-a katolikus volt a 17. században. Annyi bizonyos, hogy a protestánsok esetében egy főre több beiratkozás esik, mint a katolikusok esetében. Ennek következtében további részletes számítások figyelembevételével az említett arány még a katolikusok javára változhat, de a protestáns többség e században akkor is bizonyos.

3. táblázat. Valószínűsíthető felekezeti tagolódás a beiratkozottak között 1601–1700

Régió	Protestáns	Katolikus
Német Birodalom	3 655	21
Bécsi Egyetem	12	2 090
Hollandia	1 591	–
Örökös tart. kisebb egyetemei	41	1 343
Lengyelország, Litvánia	535	45
Itália	28	415
Anglia, Skócia	289	–
Svájc	67	–
Skandináv, Baltikum	22	–
Franciaország	4	–
Összesen	6 244 = 61,46%	3 914 = 38,53%

A hallgatók felekezeti megoszlása a 18. században

A lenti táblázatok a beiratkozók és a ténylegesen külföldön tanultak számát hasonlítja össze becslés alapján. A 18. század még az utolsó időszak, amikor az egyes egyetemekhez még meghatározható felekezeti diákokat tudunk rendelni, természetesen a hiba lehetőségét fenntartva. A beiratkozások tekintetében a protestáns diákok száma jelentősen nagyobb. A tényleges személyeket tekintve ez a szám jóval kevesebb, így a protestánsok fölénye a több beiratkozás miatt látszólagos. Valójában a protestáns és ortodox diákok esetében egy diákra 1,328 beiratkozás esik, míg a római és görög katolikus

diákok esetében egy diákra csak 1,046. Számomra is új és rendkívül érdekes adat, hogy lényegében a század egészét nézve teljesen azonos a protestáns és katolikus peregrináció nagyságrendje, amelyből a pontosság kedvéért kihagytam a katonai főiskolák adatait.

4. táblázat. Valószínűsíthető felekezeti tagolódás a beiratkozottak között 1701–1800
(katonai tanintézetek nélkül)

Régió	Protestáns és ortodox	Katolikus	Zsidó
Német Birodalom	4 488	40	7
Bécsi Egyetem	154	3 382	32
Hollandia	1 486	2	–
Örökös tart. kisebb egyetemei	1	1 326	8
Svájc	680	–	–
Bécs Képző, Konz, Ther	10	518	4
Itália	2	315	1
Lengyelország, Galícia	58	128	–
Anglia, Skócia	49	–	–
Franciaország	3	2	–
Skandináv, Baltikum	6	–	–
Oroszország	1	2	–
Összesen	6 938 = 54,60%	5 715 = 44,98%	52 = 0,41%
Együtt 12 705 beiratkozás			

Ha ezeket az adatokat nézzük, immár teljesen megdőlt az a nézet, hogy a 18. században a habsburg kormányzat sikeresen akadályozta volna meg a protestánsok külföldi egyetemjárását. Sokkal inkább egy intenzíven fejlődő, irányában változó és tartalmi, tudományos értelemben szélesedő külföldi egyetemjárással találkozunk, amelyben a század utolsó két évtizedében már kezd háttérbe szorulni a felekezeti hovatartozás, és helyébe lép a világi tudományos érdeklődés. Természetesen ez a megállapítás inkább tendenciájában igaz, de az erre utaló jelek már egyre markánsabbak.

5. táblázat. A felekezetek valószínűsíthető aránya a külföldi egyetemjárásban 1526–1800
(katonai tanintézetek nélkül)

Felekezeti csoport	Beiratkozások	Százalék	Személyek	Százalék
Protestáns	15 185	57,61	10 545	50,53
Ortodox	32	0,12	28	0,13
Katolikusok	11 086	42,06	10 241	49,08
Zsidók	52	0,19	51	0,24
Összesen	26 355	100 %	20 865	100 %

Ami viszont rendkívül érdekes adat, az a modern informatika eszközeivel volt felártható. A számítógépes adatbázisból lekérdezhető volt a külföldi egyetemjárásban ténylegesen résztvevő személyek száma, kiszűrve a többszörös beiratkozásokat. Nem állíthatjuk, hogy ez az adat hajszálpontos, de bizonyos, hogy ennyire pontosan eddig még soha nem volt információnk az újkori magyarországi peregrinusokról. Ezek szerint a protestáns személyek száma, akik részt vettek az egyetemjárásban 10 545 fő, az összes vándordíák 50,53%-a, vagyis szinte pontosan a fele. A katolikus peregrinusok száma ugyanezen időszakban – leszámítva az ezzel össze nem hasonlítható katonai tanintézeteket – 10 241 fő, az összes diák 49,08%-a. A kettő között tehát a teljes vizsgált korszakban egy százaléknyi különbség mutatkozik, természetesen – mint láttuk – korszakonként igen eltérő mértékben.

Tudjuk, hogy egyes egyetemekre, különösen az orvosi karokra már korábban is felvettek zsidó hallgatókat, de általánosságban mégis a felvilágosodás eszméinek terjedésével, a 18. század második felében nyíltak meg az európai univerzitások kapui a zsidóság előtt. A vizsgált időszakban 52 olyan hallgatóról tudunk, akiknél a források jelzik a zsidó felekezethez való tartozásukat. Közülük egy fő a Padovai Egyetemre, heten német egyetemre, nyolcan a Prágai Egyetemre, 32-en a Bécsi Egyetemre, négyen pedig a bécsi Képzőművészeti Akadémiára iratkoztak be. A beiratkozás időpontja szempontjából mindössze hét németországi beiratkozás esik az 1782-es esztendőnél korábbra, vagyis döntő többségük a II. József-féle türelmi politika kezdete után jutott el a különböző egyetemekre. A legelső ilyen diák a pozsonyi születésű Hierschel Michael Nathan, 1730 őszétől tanult orvostudományt a Hallei Egyetemen. A Dobsináról származó Markovitz Israel, 1742-ben iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre. Az ugyancsak magyarországi Valmarin Israel pedig 1746-ban járt a Padovai Egyetemre. A magyarországi zsidóság egyetemjárása a 19. század elejétől erősödött meg hatalmas mértékben,⁴ de ez a következő korszak tárgyalásához tartozik.

⁴ E kérdésről részletesen vö. SZÖGI László, *Magyarországi zsidó egyetemi hallgatók a német nyelvterület egyetemein és főiskoláin (1789–1919)* = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei, Budapest, 2011, X, 107–118. Rövidebben Uő., *1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*, szerk. PÜSPÖKI NAGY Péter, Budapest, 2001, 160–168.